

प्रकरण ५ वे

‘वन्हाडी लोकगाथे’ मधील स्त्रियांचे
सांस्कृतिक जीवन

प्रकरण ५ वे

'वन्हाडी लोकगाथा' मधील स्त्रियांचे सांस्कृतिक जीवन

सण, उत्सव साजरे करणे हा भारतीय संस्कृतीचाच नव्हे तर संपूर्ण मानवी संस्कृतीचा अविभाज्य घटक आहे. भारतीय परंपरेत तर सण-उत्सव, विधी, देवतांच्या उपासना यांना अनन्यसाधारण महत्व आहे म्हणूनच कदाचित भारतीय संस्कृती इतर देशांच्या तुलनेत वेगळी व प्रशंसनीय आहे. प्रत्येक देशाची संस्कृती ही तेथील समाजाची संस्कृती असते आणि स्त्री व पुरुष हे या समाजाचे घटक आहेत. याच लोकांची एक लोकसंस्कृती असते व त्याचे दर्शन लोकसाहित्यातून, लोकगीतातून होत असते. लोकगीतातून लोकजीवनाचे दर्शन घडते असे आपण म्हणतो त्याचप्रमाणे लोकगीतातून या संस्कृतीचेही दर्शन घडत असते. हे सारे उत्सव, विधी साजरे करण्यामागे भारतीयांच्या श्रद्धा, अंधश्रद्धा आहेत. परंपरा, रितीरिवाज आहेत. अशाच वन्हाडी प्रांतातील सांस्कृतिक जीवनाची ओळख लोकगीताच्या माध्यमातून करून घ्यावयाची आहे.

भारतीय स्त्री धार्मिक, भाविक आणि परंपराप्रिय आहे असे आपण मागे म्हटलेलेच आहे त्यामुळे सर्वच पारंपरिक विधीमध्ये सण-उत्सवाच्या साजरीकरणामध्ये स्त्रियांचा वाटा बराच मोठा आहे. स्त्रियांनी अनेक कलाप्रकार स्वतः जतन केले आहे. त्यामध्ये रांगोळी, विणकाम, भरतकाम, चित्रे, नक्षी यामधून तिने कला जोपासली आहे. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत स्त्रीला महत्त्वाचे स्थान नसले तरी समाजाच्या सांस्कृतिक जडण-घडणेत तिचा मोलाचा वाटा आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

प्रस्तुत 'वन्हाडी लोकगाथा' या पुस्तकात प्रतिमा इंगोले यांनी संकलित केलेल्या वन्हाडी लोकगीतातील काही गीते वन्हाडचे सण, उत्सव व तेथील विधी, उपासना गीते यांचे दर्शन घडवितात व या गीतांच्या निर्मितीतही स्त्रियांचा वाटा मोठा

आहे. त्यामुळे सांस्कृतिक आशयाच्या या गीतांतून स्त्रियांच्या सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडविण्याचे काम या प्रकरणात करणार आहे. त्या अनुषंगाने प्रस्तुत संग्रहात लग्नगीते, डहाका गीते, भुलाई गीते, गणगौळण, गोंधळ गीते, महादेव गीते, सण-उत्सव गीते, देवदेवतांविषयक गीते यांचा समावेश झाला आहे.

आपल्या समाजामध्ये अनेक धर्मविधी व संस्कार विधींना स्थान असते. यामध्ये स्त्री पुढाकार घेऊन सर्व गोष्टी करत असते कारण दैनंदिन कामातून तिला चार आनंदाचे क्षण मिळतात ते या सण-विधी यांच्या माध्यमातून. मग या प्रसंगी स्त्री मनातील सुख-दुःखाच्या भावना, आवडी-निवडी, जीवनातील सुख-दुःखाचे अनुभव या गीतांच्या माध्यमातून सांगण्याचा प्रयत्न करते. त्यातच संस्कारविधी हे कौटुंबिक असतात म्हणजेच पुत्रजन्म, नामकरण, डोहाळजेवण, जावळ काढणे, विवाह समारंभ हे विधी होय. त्यामुळे यातून तिला अधिक आनंदप्राप्ती होते. त्यामुळे तिचे मन अधिकच बोलके होते व गीतांतून आपल्या भावना व्यक्त करते.

प्रस्तुत संग्रहातील सांस्कृतिक आशयाच्या गीतांमध्ये काही कौटुंबिक जीवनातील विधी आहेत. तर काही सामाजिक जीवनाशी निगडित विधी आहेत या दोन्हीही प्रकारच्या विधीमध्ये स्त्रिया प्रामुख्याने सहभागी होतात. त्यामुळे स्त्रियांच्या प्रत्यक्ष अनुभूतितून ही गीते साकार झाली आहेत. तसेच या विधीमध्ये बहुतांशी गीते स्त्रियांनीच गायली आहेत. त्यामुळे या विधीमध्ये मिळणारा आनंद म्हणजे स्त्रियांसाठी एक वेगळीच अनुभूति असते.

अशाच कौटुंबिक विधीमधील काही गीतप्रकारातून दिसून येणाऱ्या स्त्रियांच्या भावना पुढील प्रमाणे व्यक्त झाल्या आहेत. या कौटुंबिक गीतांमध्ये लग्न, डोहाळजेवण, नामकरण विधी यांचा समावेश होतो.

कौटुंबिक विधीगीते :-

या कौटुंबिक विधीतून तत्कालिन संस्कृतीचे दर्शन तर होतेच त्याबरोबर या गीतांतून स्त्री जीवनाचा सांस्कृतिक सहभागही लक्षात येतो.

लग्नविधी प्रसंगीची स्त्री गीते :-

लग्न हा विधी महाराष्ट्रात सर्वच ठिकाणी थोड्याफार वेगळ्या पध्दतीने केला जातो. सर्वच आबालवृध्द लग्नविधीत आनंदाने सहभागी होतात. वऱ्हाडी भागात तर लग्नप्रसंगी अनेक गीते म्हटली जातात. स्त्रिया तर या प्रसंगी अतिशय उत्साहाने सहभागी होतात, गीते गातात. कारण कौटुंबिक उत्सव असल्याने स्त्रियांचा यातील सहभाग आवश्यकच असतो. त्यामुळे यासारख्या विधी, सण-उत्सवांनी स्त्री मनाला दिलासा देण्याचे काम केले आहे. तसेच याच निमित्ताने कामाच्या रगाड्यातून स्त्रियांना काही आनंदाचे क्षण मिळत असत. त्यामुळेच मग या प्रसंगी मनातील सुख-दुःखाच्या भावना, आपले अनुभव, आवडी-निवडी सांगण्याचा प्रयत्न स्त्रियांकडून होत असेल. तसेच या गीतांच्या माध्यमातून मनाचा मोकळेपणाही त्यांना लाभतो.

प्रस्तुत संग्रहातही या लग्नविधीमध्ये विविध प्रसंगी स्त्रिया गाणी म्हणतात. त्यामधून या विधीमधील रिवाज, त्यातील स्त्रियांचे जीवन, तिचे विचार, भावना व्यक्त होत असल्याचे दिसते. तसेच स्त्री जीवनाशी संबंधित नातीही व्यक्त होतात.

लग्नविधी गावच्या देवतांना जाऊन त्यांचे दर्शन घेण्याची प्रथा, त्यांना तेल घालण्याची प्रथा येथेही दिसते त्यामुळे त्याचा उल्लेख येथे आला आहे. हळद लावणे, अंघोळ घालणे, जानवस घर, वऱ्हाडी मंडळी वगैरेंचा उल्लेख स्त्री गीतातून येतो. याच लग्न संबंधी ओवीगीतेही म्हटली जात. त्यातून स्त्री आपल्या भावना व्यक्त करते.

लग्नाच्या वेळी लग्नासाठी उभी राहणारी वधू फारच संकोचलेली असते. लग्नानंतर नव्या माणसांत, नव्या घरात, नव्या जागी जायचे या कल्पनेनेच तिच्या मनात हुरहुर लागलेली असते. तिच्या या अवस्थेचे वर्णन अगदी हुबेहुब केले आहे.

“लग्न लागता आंगाचं व्हते पानी

पाठीशी मामे दोनी”

“लग्न लागता आंगा सुटला चयकाप (थरकाप)

पाठीशी मायबाप”

स्वतः अनुभव घेतलेली स्त्रीच स्त्रीच्या या स्थितीचे वर्णन करू शकते तेच येथे आले आहे. स्त्री मनातील या भितीमुळेच कदाचित तिच्याबरोबर पाठीराखा पाठवला जात असेल. स्त्री म्हणते -

“सासरी जायाले मांगपुळे पाहू नोको

संग तुया भाऊ देतो”

लग्नमध्ये नेहमीच वरपक्षापेक्षा वधूपक्षाची बाजू पडती असते. वराचा, त्याच्याकडील लोकांचा मान मोठा असतो याला कारण म्हणजे मुलगीचे समाजाने नाकारलेले अस्तित्व. तिला प्रथमपासूनच दुय्यम मानले गेल्याने लग्नतही त्यांचे स्थान दुय्यमच असायचे त्यामुळेच या मुलीचा बाप होण्यात वडिलांना आपला अपमान वाटत असावा. त्याचेच प्रत्यंतर या समारंभातून होते आणि वधूपित्याची झालेली तारांबळ येथे दिसते. तसेच वराकडील लोकांची उठाठेव करण्याने तो अगदी अगतिक झालेला दिसतो. हे अगतिक होणारे आपले वडील पाहून मुलीच्या मनाची लाही लाही होते. हे सर्व आपल्यालाच सहन करावे लागते हे दुःख तिच्या मनात सलू लागते त्यामुळे नवरीच्या बापाविषयीचे विचार ती ओव्यातून मांडते.

“नवरीच्या बापा हांडा डेरा हाती घेजो

शिरावर ठेवून कन्यादान करजो”

“नवरीच्या बापा साराई उपासी

आंधी करजो कन्यादान मंग सोळजो एकादशी”

पण ज्यावेळी पिता कन्यादान करतो त्यावेळीही त्याच्याबद्दल म्हटले जाते-

“नवरीच्या बापा धन्य तुयी छाती

कलिजाचा गोया देला दुसऱ्याच्या हाती”

असा हा हताश बाप पाहून मुलीचे मन व्याकुळ होते. पण त्याचबरोबर लग्नमध्ये स्त्री अतिउत्साहाने सहभागी होते. अनेक प्रसंगामध्ये आपल्या सखी सोबत सहभागी होते. यामध्ये नवरीचा शृंगार, इतरांच्या शृंगाराचे वर्णन, पाहुण्यांचे वर्णन, रूकवत मांडणे

याविषयी बोलते. या प्रत्येक गोष्टीविषयी तिला भावलेले प्रसंग ती गीतांतून सांगते त्यातून एक प्रकारचा आनंद ती घेत असते.

“पालखीची दांडी भोयाले भारी झाली

बायाची नवरी शेरभर सोनं लेली”

“शंभर साठ वऱ्हाडीन नेटाची कोन दिसे

बायाची मावशी शालू शेवंतीचा नेसे”

“वाजंत्र वाजते गावच्या नंदीमदी

बायाची शालमंदी सुपारी सव्वाखंडी” किंवा

“बंधूच लगन बाशिंंगाले जाई

ओवानी घालते मानाची भावजयी”

अशा प्रकारे लग्नासंबंधी तिला भावलेल्या गोष्टी ती या गीतांतून मांडते. श्रीमंताच्या मुलाचे लग्न तर सान्या गावासाठी एक मोठा समारंभच असल्याचे वाटते कारण या मोठ्यांच्या लग्नाविषयी स्त्रियांही फार उत्सुक असलेल्या दिसतात. मोठ्यांच्या श्रीमंतीचे वर्णन करताना त्यांना आनंदच मिळतो व एक प्रकारचे सुखही त्यांना मिळत असावे. याच आकर्षणातून पुढील ओव्या आल्या आहेत.

“मोठ्याचा नवरदेव गावोगावी मुक्काम

पालकीसाठी मामा हिंडते दुकान”

“मोठ्याचा नवरदेव गावोगावी ठसा

सोन्याची जहागिरी झाळीतून जाईन कसा”

“मोठ्याचा नवरदेव पालखीत जाई

इसार देते फुई”

अशा प्रकारे मोठ्या लोकांच्या लग्नाचा थाटमाट ती वर्णन करते. कदाचित ही स्त्री गरीब असावी त्यामुळेच तिला या लग्नाचा हेवा वाटत असावा.

तसेच लग्नात वधूपक्षाची बाजू पडती असली तरी मुलीची आई मात्र आपल्या मुलीच्या कौतुकात दंग होते. मग तिला मागणी घातल्याचाही आईला अभिमान वाटतो.

“माया मैनाले मांगते दूरदूरले

बाजीबंदाले कारले”

“माया मैनाले मागत घाटावरले राजे

सोन तागळ्यानं मोजे”

“माया मैनाले मागनं घाटावरले तेली

करा पेंजनाची बोली”

तिला स्वतःला तर याचा आनंद आहेच पण त्याच उत्साहाने ती इतरांनाही त्यात सहभागी व्हायला लावते.

“अरे नवरीच्या भुवा मांडव घाल जाईजुई

बाई नवरीच्या संग, संग जाते ना भावजई”

“बायाची नवरी पानी पालखीत मांगे

बायाचा वडीलभाऊ कवतिक घरी सांगे”

अशा प्रकारे कुटुंबातील तसेच बाहेर लग्न समारंभ म्हणजे स्त्रियांसाठी उत्सवच असतो. मग यामध्ये ती अनेक लहान-सहान गोष्टींचाही उल्लेख करते. पण या सान्या गोष्टीतून तिचं मन यामध्ये किती सहभागी होत हेच दिसून येतं. याच आवडीतून असामान्य स्त्रियांची विवाहवर्णन करण्यात तिला आनंद वाटतो. स्वयंवर पध्दतीने विवाह होणारी सीता की जिला आपला पती निवडता येत होता. त्या सीतेचा स्त्री हेवा करते. सीता कुणी देवता नाही तर आपली सखीच आहे असे स्त्री समजते. तसेच सीतेच्या विवाहासाठी ती हारही तयार करते. त्यावेळी म्हणते-

“सीता हाती फुलमाला, टाकी समाजीच्या गया

फुलयेनी बाया, फुलं तोळा कया कया”

अशा प्रकारे देवतांचेही विवाह वर्णन त्या करताना दिसतात. एकूणच या विवाह विधीत आपले भान हरवून जातात. यातील आनंद घेण्याचा प्रयत्न करतात कारण त्यांच्या आयुष्यात हेच मोलाचे क्षण आनंद देत असतात. अशी ही स्त्री कधी वराची आई होते तर कधी वधूची आई होते पण या दोन्हीमध्येही तिला आनंदच आहे. त्यामुळे मुलाचं लग्न तर मुलीच कन्यादान ती मोठ्या हौसेने करते तेव्हा म्हणते -

“मांडवाच्या दारी देवकुंड्या दोन
लेकाचं लगीन लेकीच कन्यादान”

अशी ही वन्हाडी स्त्री लग्नातील विविध पध्दतींचे रिवाजांचे दर्शन घडविते. यामध्ये अंधोळ घालणे याबाबत बरेच विवेचन आले आहे. त्यासंबंधी ओव्यांतून सांगताना स्त्री म्हणते-

“मांडवाच्या दारी हयदीनं भरला हात
न्हानला वरबाप”

“मांडवाच्या दारी चिखल कशीयाचा झाला
नवरीचा मामा न्हाला”

तसेच लग्नातील काही गोष्टींचे वर्णनही ती करते त्यामध्ये

“मैनाले मागनं पूर्णापट्टीचा मराठी
सोन्याचा मांडव त्याले चांदीची बंदाटी”

“मांडवाच्या दारी रांगोया जागोजागी
न्हानजा नवरीबाई उभ्यानं दोघीतिघी”

“लगन उतरलं आंब्याच्या सावलीने
कारंज लावल मैनाच्या सासऱ्यानं”

अशा प्रकारची वर्णन करत ती आपल्या भावना व्यक्त करते पण या तिच्या भावनांच्या प्रकटीकरणातून तत्कालिन विवाहपध्दती व त्यामध्ये होणारा स्त्रियांचा सहभाग याची कल्पना येते. तसेच लग्नविधीतील पारंपारिकतेचेही दर्शन होते.

नामकरण विधीगीते :-

बाळ जन्मानंतर त्याचा नाव ठेवण्याचा विधी केला जातो यालाच 'बारसं' असही म्हटलं जात. या कौटुंबिक विधीत बाळाचे, त्याच्या रूपाचे, आई-वडीलांचे, घराण्याचे कौतुक केलं जातं. बाळाला पाळण्यात घालून त्याच्यावर संस्कार करण्या हेतूने त्याच्यासाठी 'पाळणे' म्हटले जात. येथे वन्हाडी भागातील वन्हाडी स्त्रियांमध्ये हीच वृत्ती किंवा भावना दिसून येते. यामध्ये हे पाळणे देवतांच्या नावावरून म्हटले जात. देवतांचे पराक्रम सांगितले जात. मग कधी कृष्णाचा पाळणा, कधी शिवरायांचा, कधी रामाचा, दत्ताचा, गणपतीचा, विष्णूचा असे अनेक प्रकारचे पाळणे म्हटले जात.

या पाळण्यात बाळाचे कौतुक करण्यात त्याची माऊली दंग होते. त्याच्या रूपाच वर्णन स्त्रिया करू लागतात.

“रूप सावळ गोर चांग। सान्या गवळनी बाळाच्या संग

कसं दिसतं आरशात भिंग।

किसन बाळावरी टाकतं रंग। जू बाळा जू। तसेच

“बाळ जन्मीलं मानिक हिरा। कसा दिसतो अस्मान तारा

राधा गवळन घालिते वारा। जू बाळा जू॥”

अशा शब्दांत आपल्या बाळाच कौतुक त्या करतात. बाळराजाच्या अंगी देवांचे गुण यावेत, त्याला उदंड आयुष्य लाभो, सुख लाभो अशी मागणी यावेळी केली जाते. तसेच सर्व स्त्रिया यावेळी एकत्र येऊन हास्य विनोद करत, चेष्टा मस्करी करत, गाणी गातात व आनंदाने त्यामध्ये सहभागी होतात. स्त्रियांच्या तसेच एका आईच्या दृष्टीने हा विधी अधिकच महत्त्वाचा असतो.

डोहाळजेवण गीते :-

'आई होणे' हा प्रत्येक स्त्रीच्या आयुष्यातील अगदी अनमोल क्षण असतो. प्रत्यक्ष स्त्री बरोबरच याची चाहूल घरातील सर्व व्यक्तींना लागते तेव्हा त्या घरातील

आनंदाला, उत्साहाला पारावार रहात नाही कारण ही आलेली सुन घराला वंश देणार असते. त्यामुळे पुत्रजन्म होईपर्यंत तिची अतिशय चांगल्या प्रकारे काळजी घेतली जाते. तिला काही हवं नको ते पाहिलं जातं तिचे सर्व डोहाळे (तिला खावेसे वाटणारे पदार्थ) पुरविले जातात. याच दरम्यान सातव्या महिन्यात हा डोहाळजेवणाचा कार्यक्रम केला जातो. यावेळी स्त्रियांच्या माहेरहून अनेक पदार्थ पाठविले जातात. ते गर्भवती स्त्रिला खाऊ घातले जातात. यामध्ये सासर-माहेर अशी दोन्हीकडील नातेवाईक सहभागी होतात व या प्रसंगी गीते गायली जातात. या गीतांतून येणाऱ्या बाळाचे त्याच्या आईचे कौतुक केले जाई. तसेच गर्भवती स्त्रीच्या रूपाचेही, तिच्या आवडीनिवडीचेही वर्णन केले जात. यावेळी फार कल्पना योजल्या जात.

“पयला मयना झाला गं मयना
 इंद्रसभेचा आन जा पायना
 तिसरा मयना झाला रे देश
 हिरव्या साळीवर कशीदा करा तसेच
 आठवा मयना झाला ग मायं
 खोली सारून सावध राय
 नववा मयना झाला गं स्वामी
 पुत्र जनमले तुमच्यावानी”

अशा प्रकारे प्रत्येक महिन्याचे वर्णन करत असताना इतर महिन्यात घरातील लोक सोबत असल्याचे दिसते. आठव्या महिन्यात काळजी घेणारी आई व नवव्या महिन्यात जवळ असणारा पती यावरून गीतरचनेतील कल्पकता दिसते. हा विधी तर संपूर्णपणे स्त्रियांच करतात. गर्भवती स्त्रीचे मन प्रसन्न रहावे यासाठी इतर स्त्रिया आनंदाची, हास्य विनोदाची उधळण करताना दिसतात. तसेच स्त्री या गरोदरपणात फारच सोज्वळ दिसते असाही या स्त्रियांचा समज आहे म्हणूनच त्या म्हणतात-

“गरवाऱ्या नारी तुया गरभाचे मयने चार

पाचव्या मयनी नार दिसे गुलचार”

प्रथमतः आई होणारी स्त्री या सर्व गोष्टीमुळे काहीशी संकोचते तिच्या या स्थितीविषयी सांगताना स्त्री म्हणते - “पयल्यानं गरवार मायबापाशी लाजती

मिरी दाबत चालती”

या विधीमधील गोडी किती सासुरवाशीणींना लाभत असेल कोणास ठाऊक कारण प्रत्येक वऱ्हाडी स्त्रीच्या पदरी एवढा सुखाचा उत्सव नसेल कारण यातील बऱ्याच स्त्रियांना आई होण्याचं सुख हे असेलच पण त्याचबरोबर असेल सासुरवास. पण स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या विधीत सहभागी होणं हेच तिच्या ठायी फार मोलाचं तेच तिला खूप काही देऊन जात असेल असे या गीतातून वाटते. त्यामुळे या सर्व भावना, विचार वऱ्हाडी स्त्रीच्या तर आहेतच त्याबरोबरच त्या समस्त स्त्री जातीच्याही भावना ठरतात.

सामाजिक विधीगीते :-

सामाजिक विधीगीते हे समाजाचे नितीनियम, रितीरिवाज, परंपरा, रूढी तसेच सामाजिक संस्कृतीवर आधारीत त्याच्याशी निगडीत असे उत्सव असतात. परंतु यातून समाजाच्या तसेच स्त्रियांच्या सांस्कृतिक जीवनाची कल्पना येते. समाजामध्ये जगत असताना स्त्रियांनी समाजाच्या सर्व नियम, रूढींना आपलं मानलं आहे. त्यांना जपण्याचं जतन करण्याचं काम स्त्रियांनी केलं आहे. त्यामुळे याच समाजाच्या संस्कृतीचे दर्शन घडविणाऱ्या सण-उत्सव, विधी, उपासना गीते यांनाही तिने आपलं मानलं आहे कारण ती हे सण-उत्सव साजरे करण्यात अगदी मनापासून, प्रामाणिकपणे सहभागी होते. कारण तिचीही या आपल्या समाजसंस्कृतीवर अत्यंत श्रध्दा आहे.

सण-उत्सव व ही विधीगीते पाहिली तर स्त्रिया बऱ्याच अंशी यामध्ये पुढाकार घेतात असे दिसते. वऱ्हाडी भागाच्या काही वैशिष्ट्यावरून तेथे काही वेगळे

विधी, उत्सव साजरे केले जातात. तसेच अनेक देवदेवतांविषयी गीतेही गायली जातात हे प्रत्यक्ष वऱ्हाडी स्त्रियांच्या या गीतावरून स्पष्ट होते. अशाच काही गीत प्रकारातून स्त्रियांच्या व्यक्त होणाऱ्या भावना पाहिल्या की, या वऱ्हाडी स्त्रीचा सांस्कृतिक कार्यक्रमातील सहभाग कसा होता हे लक्षात येते. तसेच तिची व्रतवैकल्ये, त्यापाठीमागच्या भावनाही यातून व्यक्त होतात.

या संग्रहात वऱ्हाडमधील काहीसा वेगळा गीत प्रकार आला आहे.

१) डहाका गीते :-

ही डहाका गीते वऱ्हाडमधील वैशिष्ट्यपूर्ण गीते म्हणून ओळखली जातात. या गीतांच्या बाबतीत सांगताना डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात की, “‘डहाका’ हे एक वादय या वादयाच्या साथीने म्हणावयाच्या गाण्यांचा अंतर्भाव या संग्रहात करण्यात आला आहे. डहाकाची गाणी कुंभार म्हणतात. डहाका या वादयाच्या साथीने म्हणतात. ही गाणी म्हणण्याचा एक विधी असतो. हा विधी लग्नकार्यादी विधी पार पडल्यानंतर करावा असा काही कुटुंबात संकेत असतो. त्यासाठी कुंभाराला बोलावतात. तो विधीपूर्वक डहाकाची गाणी म्हणतो किंवा डहाकाची गाणी म्हणण्याचा विधी पार पाडतो. या गाण्यात गणपती, महादेव, देवी, मारुती, आसरा, सटवी या देवतांना वंदन आहे, नमन आहे. त्याशिवाय काळूबाईची, भावजीबुवाची ओवी ही एका जन्मांधाची कथा आहे. ‘विराची ओवी’ यात देखील एक कथा आहे. डहाका गाण्यात सुवासिनीची किंवा मालिनीची ओवी आहे. त्यातही एक वैशिष्ट्यपूर्ण कथा सांगितली आहे.”^१

डॉ. प्रभाकर मांडे यांच्या वरील विवेचनावरून यामध्ये अनेक देवतांची उपासना केली आहे. तसेच त्यांची निर्मिती, त्यांचे महात्म्य याबद्दल वर्णन केले आहे. हे करत असताना या देवदेवतांविषयी या स्त्रियांचा भक्तिभाव, त्यांची श्रद्धा दिसून येते. तसेच वऱ्हाड, मराठवाडा या प्रांतातील या डहाका गीतांतून तेथे प्रचलित

असणाऱ्या देवदेवतांची कल्पना येते. इतक्या देवदेवता या स्त्रिया किंवा तेथील लोक मानत असल्याने तत्कालिन स्त्रीजीवन फारच श्रद्धाळू असल्याचे दिसते.

गणपतीच्या ओवीमध्ये गणपतीची उत्पत्ती व शंकर पार्वती यांची कथा आली आहे. पुढे अंबिकेच्या ओवीमध्ये दसऱ्यावेळी मांडला जाणारा घट त्याची पूजा विधी या विषयी विवेचन आले आहे. तसेच या अंबिका देवीना स्त्री विनवणी करते की, तुझ्यासाठी ही पूजा मांडली आहे. तेव्हा तू पूजेला ये. मला प्रसन्न हो. हे सांगताना गीतात ती म्हणते-

“मान अंबिकेले देला। तुमचं पळलं कारन॥

म्हणून मांडलं सुमरन। माझ्या सुमरना यावे॥

भोळ्या भगता परसन व्हावे। आना इस्त्याचा इंगय॥”

असे म्हणून भक्तिभावाने देवीला वंदते. स्वतःला ती भोळी समजते आणि खरचं ही अडाणी स्त्री या देवतांवर फारच भक्ति करते. कारण सर्वांचे कल्याण व्हावे ही या भोळ्या मनाची इच्छा असते.

पुढे महादेव-पाराबती म्हणजे शंकर-पार्वती यांच्यामधील संवादातून कथा सांगितली आहे. वऱ्हाडच्या लोकांनी महादेवाला सार्वभौम देव मानले असल्याने या देवाबद्दल फारच श्रद्धाभाव दिसून येतो. त्यानंतर आसरा, मारुती, कान्हूबाई (रानूबाई), सटवी, भावजीबुवा, वीराची ओवी आणि मुंजेबाबाची ओवी आली आहे. या प्रत्येकामधून एक एक कथा सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेवटी आरतीच्या रूपात पुन्हा सर्व देवतांविषयी आदर व्यक्त केला आहे. अशा या डहाका गीतात स्त्रियांचाही सहभाग असतो.

या गीतांमुळे वऱ्हाडमधील विधींचे होणारे आचरण याची कल्पना येते. असे तेथील लोकसंस्कृतीचे अनेक पैलू समोर येतात व स्त्रियांनी म्हटलेल्या या गीतांतून स्त्री-जीवनात या विधीचे उपासनांचे फार महत्त्व आहे हे दिसून येते. कारण स्त्रियांना मुळातच या व्रतवैकल्यांची, अध्यात्माची ओढ असते. तेथील अशा गीतांतून होणाऱ्या

देवतांच्या उत्पत्तिकथावरून हे स्त्रीमन याविषयी सूक्ष्मपणे विचार करत असेल याचीही कल्पना येते.

२) भुलाई गीते :-

भुलाई हा उत्सव प्रामुख्याने स्त्रियांचा उत्सव असतो. त्यातही मुली यामध्ये अधिक सहभागी होतात. याच स्वरूपाचा 'हादगा' हा उत्सव असतो. हा पण स्त्रियांचा उत्सव असतो. पण विदर्भामध्ये हाच उत्सव भुलाईचा उत्सव म्हणून केला जातो. अर्थात या दोन्हीमध्ये फरक आहेच पण हे दोन्ही उत्सव पूर्णपणे वेगळे आहेत असे प्रतिमा इंगोले यांचे मत आहे. या उत्सवाबाबत सांगताना डॉ. शरद व्यवहारे म्हणतात की, "मराठवाड्यात, विदर्भात आणि खानदेशात अश्विन महिन्यात 'भुलोबा भुलाबाईची' पूजा करण्याची प्रथा मुलीत दिसून येते. मराठवाड्यातील विशेषतः हिंगोलीच्या परिसरातील मुली आपल्या घराचा कोनाडा सजवून त्यांत एक पुरुषाची एक स्त्रीची अशा मातीच्या दोन मूर्ती बसवितात. त्यातील पुरुषाची मूर्ती म्हणजे भुलोबा आणि स्त्रीची मूर्ती म्हणजे भुलाबाई. भुलोबा भुलाबाई म्हणजे शंकर-पार्वती. यादृष्टीने हा पूजाविधी शिव-शक्तीचा पूजाविधी ठरतो."^२

या भुलाई गीतामध्ये सासरी गेलेल्या मुलीचे तिच्या सासरचे, घरातील व्यक्तीचे स्वभाव वर्णन, गुण वर्णन या गीतांतून केले जाते. सासूच्या सासरवासाबद्दल स्त्रीच्या भावना यातून व्यक्त होतात.

“झामक झुमक बाजारा गेली
घरची गडुली पान्या नेली
पानी काढता फुटला चुळा
सासूनं मारला टुचकन टोला
त्या बाई टोल्याची गाळली आसू”

अशी सासरच्या दुःखाची वर्णन ती करते. आपल्या याच सुखदुःखाच्या भावना व्यक्त करण्यासाठी या गीतांचेही साहाय्य स्त्रियांनी घेतलेले दिसून येते. म्हणजेच देव-

देवतांचा उत्सव मांडून त्याबरोबरच एकमेकींजवळ आपल्या सुखदुःखाच्या गोष्टी स्त्री करते. कारण या उत्सवात अनेकजणी असल्याने त्यांच्याबरोबर गाणी म्हटल्याने आपोआपच त्यातून ती तिच्या भावनांना मोकळी वाट करून देते. यामध्ये हास्यविनोद करत खिरापत वाटत सुखदुःखाची देखील देवाण- घेवाण होत असे. हा उत्सव म्हणजे स्त्रियांच्या आनंदाची मोठी पर्वणीच असते. त्यामुळे त्यांच्यासाठी हा उत्सव म्हणजे फार महत्वाचा असे. मुली देखील या भुलाई व भुलोबाची फुलांच्या माळा घालून पूजा करत आणि फेर धरून गाणी गात.

अशा प्रकारे या भुलाई गीतांतून स्त्री जीवनाचे विशेष समोर येतात. तसेच तिचा सांस्कृतिक जीवनातील आणखी एक पैलू समोर येतो. त्याचबरोबर वऱ्हाड प्रांतातील स्त्रियांचा एक अनोखा उत्सव म्हणून भुलाईच्या उत्सवाला स्थान आहे. आणि त्याच्या गीतांनाही स्थान आहे. वऱ्हाडमधील अनेक उत्सवामधून तेथील संस्कृतीचे रिवाजाचे दर्शन घडते.

संस्कृतीदर्शक गीते :-

तसे पाहिले तर प्रत्येक सांस्कृतिक विधी, सण, उत्सवामधून तेथील संस्कृतीचे दर्शन घडत असते. देवदेवतांच्या गीतांतूनही तत्कालिन संस्कृतीतील देवतांविषयीची लोकधारणा दिसत असते. येथे मात्र काही गोंधळी, गवळण, वासुदेव गीते, कथा गीते यांच्या माध्यमातूनही संस्कृती दर्शन झाले आहे ते सांगण्याा प्रयत्न केला आहे.

गण-गवळण विषयक गीत गाताना प्रथम गणपतीला वंदन करण्याची पध्दत येथे दिसते. नंतर मारुती, शंकर, पांडुरंग (विडुल), पांडव वगैरे विषयी आदर व्यक्त केला आहे. श्रीकृष्ण गवळणी यांच्याविषयी सर्वानाच माहिती आहे. श्रीकृष्णाचे बालरूप पाहताना सर्वजणच मंत्रमुग्ध होतात. प्रत्येक आई आपल्या मुलात श्रीकृष्णाचे रूप पाहत असते. श्रीकृष्णाच्या लीलांनी या वऱ्हाडी स्त्रियांनाही वेड लाविले आहे. त्यामुळेच ती श्रीकृष्णाविषयी गाणे गाते. गवळणींना त्रास देणाऱ्या

श्रीकृष्णाविषयी त्या तक्रार करतात. हाच कृष्ण यशोदा मातेलाही त्रास देत असे. हे सर्व सांगताना श्रीकृष्णासारख्या असामान्य व्यक्तिमत्वाला सामान्य करून तो जणू काही आपलाच मुलगा आहे याच भावनेने स्त्रिया गाणी गातात. यावेळी ती म्हणते-

“मी लावत होते रई

किसन मागत होता दई

सांगा ना बाई माया किसनं देखला काय-२

हिच गवळण पुन्हा यशोदा मातेला म्हणते-

यशोदा माता तुया

किसनाले सांग कायी

गवळ्याच्या राधिकेचं सांडलं दई

कृष्णाच्या त्रासानेही सुख मिळणारी गवळण त्याच्याविषयी लडिवाळपणे तक्रार करते आहे. कृष्ण, राधा त्यांचे प्रेम, गवळणी या सान्या गोष्टींना अनेकांनी शब्दबद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तोच प्रयत्न या वन्हाडी स्त्रियांनी केलेला दिसून येतो. या कृष्णाची गाणी गाण्यातही त्यांना एक प्रकारची गोडी वाटत असावी.

तसेच काही गीतांतून ही गवळण आपली सुखदुःखे, आपली व्यथा मांडताना दिसते. गवळणींची दुःखे म्हणजे स्त्री आपलीच दुःखे समजते. कारण गवळणीच्या वाट्याला आलेलं दुःख तिच्याही वाट्याला येत असावे. स्त्रियांसाठी पती हेच आपल सर्वस्व असतं त्यामुळे तो जर नीट नसेल तर ती फारच निराश होते याच निराश भावनेतून एक गवळण म्हणते-

पयली गवळण म्हणे सखे म्हातारा पती

सेजेवरती झोपायची सिरानी होती

हाती घेऊन हुक्का सके गुळगुळा भरती

खोकलता खोकलता राज सारी निघून जाती

कोठवर इस्तो जतन करू? सगळ्या गवऱ्या सरून जाती

आपले भरताराचे सुकदुक सांगती ॥१॥

अशा प्रकारे ही स्त्री गवळणीच्या माध्यमातून आपले दुःख मांडते. यातून तिचे मनही ती सखीजवळ मोकळ करताना दिसते. हे दुःख तर आहेच पण त्यातच हा कृष्ण भर टाकत आहे. त्यामुळे चिडून गवळण यशोदेला सांगते की,

पळत पळत माया घरी आला

दही दुधाचा केला काला

गोपी लोकांशी वाटून दिला

एक लोन्याचा गोळा याने उसताशी ठेविला

माझी सासू काय म्हने

'ग' सटवे! चोरून खाने काय बरे?

म्हणून या कृष्णाला धाकात ठेव अशा तक्रारी ती करते. कारण त्यामुळे सासू तिचा अधिकच छळ करी. असा हा कृष्ण अनेक खोड्या करी. कधी कोणाला घसरून पाडी, कधी कुणाची वेणी बांधून ठेवी, कुणाचा प्रसाद चोरी त्यामुळे या गवळणी यशोदेला म्हणतात-

“बाई यशोदे! तू आम्हाले सांगावे

गोकुळात रहावे की निघुनी जावे?

कारण कधी चोरी, कधी मडकी फोडणे, वस्त्र चोरणे, छेड काढणे, गवळणींना बासरीने गुंगवणे अशा अनेक खोडींनी या गवळणी त्रस्त झाल्या आहेत. तरीही कृष्णावरती या सख्या भक्ती करतात, प्रेम करतात. हे कृष्णरूप वन्हाडी स्त्री मनाला भावले असावे त्यामुळे त्या श्रद्धेपोटी स्त्रिया श्रीकृष्णाचे गुणगान करत असाव्यात. यावरून त्यांचे श्रद्धाळू मन प्रकट होते.

लग्नानंतर जागरण, गोंधळ घालण्याची प्रथा बऱ्याच समाजात दिसते. येथेही गोंधळगीत आले आहे हा एक विधीच आहे. पण समाजात याला फारच महत्व आहे. या गोंधळाच्या निमित्ताने देखील स्त्रिया गाणी म्हणतात. त्यांच्या या गाण्यातून

तुळजाभवानी, अंबाबाई वगैरे देवतांना आवाहन केले जाते. रात्रभर देवीचा गोंधळ घातला जातो, गाणी म्हटली जातात. ही गाणी पारंपारिक स्वरूपाची असतात. परंपरेने चालत आलेली असतात. स्त्रियाही यामध्ये सहभागी असतात. देव-देवतांविषयी त्यांची ओढ, भक्ती येथे दिसून येते. जणू काही देवी प्रत्यक्ष आली आहे याच भावनेने त्या म्हणतात-

“बुधवारच्या दिसी, सळासारोनाची घाई

माया घरी पावनी, कोल्हापूरची कोल्हेराई”

तिच्या आगमनाची कल्पना करून तिच्या रूपाचं वर्णन ती मोठ्या श्रद्धेने करते तसेच तिच्या श्रीमंतीचा ती हेवाही करते.

“देवी आंबाबाई कशी सोन्यानं मढली

अवं, सोन्याची छतरी, झाल्लर मोत्याची लावली”

तर कधी हीच स्त्री तिच्यापाशी मागणं मागते, तिच्या ठायी नवस बोलते. कधी केवळ तिच्या दर्शनाची अपेक्षा करते.

“तुज करविता तुज हरविता

रूप तुझे मज दाखविता

दरशन दे गं, दे गं, अंबे माता।”

अशी ही वऱ्हाडी स्त्री गोंधळामध्ये भक्तीभावाने सामील होऊन आपल्या भावना व्यक्त करते.

तसेच काही कथागीतांतूनही स्त्री जीवनाचे दर्शन घडते. स्त्रीवरती झालेला अन्याय अनेक गीतांतून, ओव्यांतून दिसून येतो. येथे मात्र याच वऱ्हाडी स्त्रीचे वेगळे रूप पाहायला मिळते. एकाच माणसाने दोन विवाह केल्याचे बऱ्याच गीतांतून पाहिले आहे. त्यामुळे सवती-सवतीमध्ये भांडण होत. तसं पाहिलं तर एक पत्नी असताना दुसरी करणे हाच गुन्हा आहे. कारण दोन स्त्रियांच्या जीवनाशी खेळ होतो. पण येथे पत्नीनेच पतीला जीवन नकोसे केले आहे.

“वाघाची बकरी केली
जगाले सांगू लागली
असे नारीने कैवार केले
कसे नावऱ्याचे मातेरे केले”

अशा शब्दातून स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा वेगळा पैलू लक्षात येतो. अन्याय सहन करणारी स्त्री कधीतरी बंड करून उठलेली दिसते. कारण नवऱ्याने टाकलेल्या स्त्रीचे दुःख पुरुषाला कळत नसावे. म्हणूनच दोन दोन बायका करून त्यांच्यात भेदभाव करण्याचे काम तो करतो.

‘काळ्या बायकोले काही तरी झालं। तिच्यावर गोरी केली
अन काळी राव भांडायले लागली, उठली। रं। जीरं दाजीऽऽ॥१॥
गोन्या बायकोले घेतो दादा रेशम नानापरी
काळीले अंगात नाही चोळी। रं! जीरं दाजीऽऽ॥२॥’

या अशा मिळणाऱ्या वागणूकीने त्रासलेली स्त्री बेतालपणे वागलेली दिसते. मात्र पुन्हा तिच्यावर अंकुश ठेवण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो.

दादाने माया वयनीले मारले खूप
दादा मांगे जेवायले, वयनी दावते बोटानं
नाय हा बोलत, दादा घेतो हातानं
लाल खांबाले बांधून वर म्हने चूप
दादाने माया वयनीले मारले खूप

इतर स्त्रियांप्रमाणे पुन्हा ही वऱ्हाडी स्त्री देखील पुरुषी अहंकाराची बळी ठरलेली दिसते.

संतजीवन व गावच्या देवांविषयीच्या स्त्रियांच्या भावना :-

स्त्रिया आणि अध्यात्म यांचा निकटचा संबंध आहे कारण स्त्री ही मुळातच भावनाशील, श्रध्दाळू व अध्यात्माविषयी ओढ असणारी असते. त्यामुळे

संतमंडळीच्याकडे तिचा ओढा असलेला दिसतो. त्याबरोबरच गावच्या दैवतांवरही तिची श्रध्दा दिसून येते. अशाच वऱ्हाडमधील काही संतांचा गौरव स्त्रीगीतांतून झाला आहे. स्त्रियांची मुळ प्रवृत्तीच व्रतवैकल्ये करणे, नवस करणे, उपास-तापास करणे अशी असते. तिला स्वतःलाही त्यामध्ये एक प्रकारचे समाधान लाभत असते. हीच वृत्ती तत्कालिन वऱ्हाडी स्त्रीची देखील असल्याचे दिसते.

येथे पुंडीलबाबा नावाच्या महात्म्याविषयी, त्यांच्या आगमनाविषयी अतिशय उल्हासित होऊन स्त्री त्यांच्या स्वागताची तयारी करते. हे सद्गृहस्थ घरी येणार म्हणून सर्व प्रकारची तयारी ती करते. अगदी त्यांच्या अंघोळीपासून जेवणापर्यंतच्या सर्व गोष्टी ती मोठ्या आनंदाने करते. जिथे आपली भक्ती आहे त्याची सेवा ती पूर्ण श्रध्देने करते. हीच स्त्रीची श्रध्दाळू वृत्ती यातून प्रकट होते.

पुढील गीतांत शेगावच्या गजानन बाबांविषयीची, त्यांच्या दर्शनाला जाण्याविषयीची ओढ व्यक्त झाली आहे. आपल्या दैनंदिन जीवनात कामामुळे होणारा त्रास तिला या श्रध्देमुळे फारसा जाणवत नाही आणि या बाबांच्या केवळ दर्शनामुळेही तिला सुख प्राप्त होते आहे. तसेच रोजच्या जीवनातून थोडासा विरंगुळा म्हणून कदाचित तिचा या गोष्टीकडे ओढा वाढला असावा. पण ही सारी व्रतवैकल्ये ती स्वतःसाठी करत नाही तर कुटुंबाच्या कल्याणासाठी करते आहे.

त्याचबरोबर गावचा मारुती, माहुरगडची रेणूका व पंढरपूरचे विडुल-रुक्मिणी या देवांच्या रूपातून वऱ्हाडमधील स्त्रियांची परमेश्वराविषयी श्रध्दा व्यक्त होते. यामध्ये त्यांचा वऱ्हाडप्रांत व तेथील देवतांचा उल्लेख आला आहे. यावरून कौटुंबिक व सामाजिक जीवन जगताना ही सामाजिक दैवतेदेखील त्यांच्या जीवनाचा एक भागच होता. समाजाने या देवांना दिलेले महत्व व स्थान मोठे असल्याने समाजाचा एक घटक म्हणून स्त्रियांदेखील याकडे आकर्षित झालेल्या दिसतात. आपल्या सुख-दुःखाच्या ओव्या गाता-गाता अतिशय धार्मिकतेने देवांच्या जीवनाला अनुषंगून असणाऱ्या भावना व्यक्त करतात. स्त्री देवतांना मानवी रूप देऊन त्या देव

नाहीत तर एक सामान्य व्यक्ती आहेत असे समजून त्यांच्याविषयी या स्त्रिया बोलतात. तसेच आपल्या इच्छा आकांक्षा त्या या देवतांच्या माध्यमातून व्यक्त करतात. मग यासाठी कधी रुक्मिणीला आपली सखी बनवितात तर कधी तुळशीला तर कधी आपल्याच भावना तिच्या म्हणून मांडतात.

स्त्रियांना आपल्या प्रत्येक गोष्टीविषयी प्रेम आहे. त्याबद्दल तिला अभिमान आहे. म्हणूनच ती म्हणते -

“माया गावचा मारोती तो काय मोठा पाजी
शेपटाची करून गादी जाऊन बसला रावनाशेजी”
“माया गावचा मारोती तो काय नदी पार गेला
दूध अंजनीचं पेला शोध सीतेचा घेतला”

याबरोबरच मारोतीबद्दलची श्रध्दाही ती व्यक्त करते. या मारोतीची आपल्यावर कृपादृष्टी आहे असे तिला वाटते. त्यामुळे तिलाच समाधान मिळते.

“वारीचा मारोती हाये हा साधाभोळा
भक्त लोकासाठी डोळा हा उघळा”

तसेच पाऊस पडावा, संकटे दूर व्हावीत अशा अनेक कारणासाठी नवस बोलले जात त्याचाही उल्लेख येथे येतो.

“वारीचा मारोती डोये लावून बसला
या ढोरावासराईसाठी हा जंगल सोकला”

तिची देवावर पूर्ण श्रध्दा असल्याने याचाच आपल्याला आधार आहे असेही ती म्हणते तसेच मनीच्या इच्छा पूर्ण होण्यासाठी ती या देवाचीच पूजा करते.

“माया नादारीले मायी कोनाचा आधार
मारोती रायाचा धरतो मेळ्याचा पदर”
“मारोतीरायाची पूजा करते वनात
पुत्र मांगते मनात”

अशी ही स्त्री घरच्या आधाराबरोबरच परमेश्वराजवळ आपला आधार शोधते व हा आधार त्याच्यापाशी मिळणार आपल्या इच्छा पूर्ण होणार याबद्दलही तिला विश्वास वाटतो.

स्त्रिया या ओव्यांमध्ये अनेक ठिकाणच्या देवतांचा देवस्थानचा उल्लेख करतात. त्यावरून त्यांचे ज्ञान, तिची चौकस बुध्दी, हुशारी यांची कल्पना येते. या विविध ठिकाणी प्रत्यक्ष जाण्याची तेथील देवाचे दर्शन घेण्याची तिची फार इच्छा आहे. प्रत्यक्षात तिला जाण्याची संधी मिळत असेल किंवा नाही पण गीताच्या माध्यमातून तरी तिच्या या भावना व्यक्त होत आहेत. ती म्हणते,

“जीवाले वाटते जत्रेले देवगावी जावं

हवा ललिताची पहावं”

“चला गं जाऊ पाहू अमरावती देवांगन

सोन्याची आंबाबाई मोत्याचं चिरांगन”

“चला गं जाऊ पाहू अकोट्या नंदी

बाळापूरचा किल्ला बांधला पान्यामंदी”

अशा ठिकाणी जाऊन दर्शनाबरोबर नवस करणे व देवाला साकडे घालणे असे प्रकारही या स्त्रियांकडून मोठ्या प्रमाणात होत असल्याचे दिसते.

“चालाना बयनीबाई अवचितच्या जतरी जाऊ

सोन्याच्या छतरीखाली भाच्याचे नवस देऊ”

अशाच या वऱ्हाडी स्त्रीची आणखी एक धारणा दिसून येते. एकूणच सान्या समाजाने तुळशीला देवपण दिल्याचे दिसते. स्त्री तर तुळशीला देवता मानून तिची पूजाही करते पण त्यापेक्षा अधिक ती तुळशीला आपली सखी मानते, तिच्याजवळ आपलं सुखदुःखही स्त्री व्यक्त करते म्हणूनच ती म्हणते -

“तुयसाबाई तुवंमावं एक मन

तुया अंतरीची खून तू माया जोळ देनं”

“तुयसाबाई माझी सखी होशी

मोक्षाची वाट मले बाई दाखवशी”

तुळस ही देखील स्त्री सारखी दुःखी, अत्याचार सहन करणारी पतीव्रता स्त्री आहे. त्यामुळेच दोघीही समदुःखी आहेत. म्हणूनच लोकगीतातील स्त्रियांचा आत्मा तुळशीला आपली सखी मानतो व तिच्याजवळ आपले दुःख व्यक्त करतो.

अशी ही तुळस स्त्री सारखीच पण याच समाजाने तिला देवपण बहाल केलं आहे. पण स्त्री मात्र तिच्याजवळ आपल्या गुज-गोष्टी सांगून तिला मन मोकळं करावसं वाटणारी सखीच समजते.

देवदेवतांविषयक गीते :-

वन्हाडी स्त्रियांच्या या विविध गीतांमधून वन्हाडी संस्कृतीचे जसे दर्शन घडते तसेच तेथील देवदेवतांचेही दर्शन गीतांतून घडते. खरं पाहिलं तर सर्वच स्त्रियांच्या जीवनाचा फार मोठा भाग देव-देवतांच्या श्रद्धा, उपासना यांनी भरलेला असतो. वन्हाडी स्त्री देखील याला अपवाद दिसत नाही. आपल्या घरात सुख शांती, समृद्धी यावी, आपल्याबरोबर घरातील सर्वजण सुखी व्हावेत म्हणून ही स्त्री सतत देव-देवतांची पूजाअर्चा करते. त्यासाठी ती खूप सान्या कामातूनही वेळ काढते आणि भक्तीभावाने जमेल तशी पूजा करते. तिला अध्यात्मामध्ये अधिक रस असल्याने तसेच आपल्या अडचणीवेळी, संकटावेळी हा परमेश्वर आपल्यास मदत करील यावर तिचा गाढ विश्वास असला पाहिजे. त्यामुळेच ती नित्यनेमाने त्याची आठवण काढते.

सूर्याला ही वन्हाडी स्त्री देव मानते. त्याच्याजवळ आपल्या भावना व्यक्त करते. त्यामुळेच तो दारात येताच म्हणते-

“सकायच्या पायरी सडा टाकतो दाटदूट

माया दारावून देवा नारायणाची वाट।”

तसेच त्याच्याजवळ ही स्त्री काही मागणं मागते. तिची आपल्या पतीवर फार श्रद्धा आहे. पती हेच तिचे सर्वस्व आहे. म्हणूनच म्हणते-

“उगवले नारायण काय मांगू त्याले
संपत्ती सोयऱ्याले कुळाची रेख मले”
“सरगीच्या नारायणा हात जोळतो तुले
भरताराच्या आधी पत्र पोठोजो मले”

म्हणजेच पतीच्या आधी आपल्यालाच मृत्यू यावा असे म्हणताना तिच्या विशाल
हृदयाची व प्रेमाची खात्री पटते.

याच सूर्यनारायणाची पूजा करून एक मागणं मागते. त्यातूनही तिच्या
कृतज्ञतेचे दर्शन घडते. कारण ती म्हणते-

“सरगीच्या नारायणा तुले वाह्यतो बेलफुलं
सुखी तुजो माया कुळातले येल”

अशी ही स्त्री सर्वांसाठीच भक्ती करताना दिसते. चंद्राला स्त्रिया भाऊ मानतात पण
ही वऱ्हाडी स्त्री सूर्यालाही आपला भाऊ मानते.

“देवा नारायणा तू भाऊ मी बयीन
बायाच्या आयुखाचा पूर्जा घेतला लिवून”

देवाबरोबर भावाचं नातं जोडू पाहताना त्याच्यावरती पूर्णपणे श्रद्धाही ठेवण्याचं काम
ती करते. म्हणून त्याला सांगते-

“माया मनातला भाव नारायणा तुले ठाव
दिली तशी वाटी लाव”

वऱ्हाडी स्त्री ज्या ज्या देवांविषयी भक्तीभाव प्रकट करते त्यावरून हे सारे देव
वऱ्हाडच्या संस्कृतीचे एक भागच आहेत असे वाटते. ही स्त्री भक्तीगीतात विठ्ठल-
रुक्मिणी, शंकर पार्वती, राम-सीता, कृष्ण, लक्ष्मण, सरस्वती, गणपती, मारुती,
गजानन बाबा, नागदेवता आदींचा गीतांत उल्लेख करून हे सर्वजण आवडतात असे
मत मांडते.

उदा. ‘राम-लक्ष्मण, सीताबाई, भरत, सतरघुन फुलल्या जाई,

सेवकी हा हनुमान, मजला आवळतो भगवान' किंवा

गोकुळात भरली शोभा, नंद देवकी बळीराम उभा

येवढा खिल्लाडी घनश्याम, मजला आवळतो भगवान

अशा प्रकारे प्रत्येक देवतांविषयी आपला आदरभाव प्रकट करते. तसेच या देवावर सत्ता असल्यासारखी त्यांनाच म्हणते की,

“देवा तुमी अर्ज घ्याहो माझा

मजवरी दीन दयाळा रूसला पंढरीचा राजा॥१॥”

आपण स्वतः काम क्रोध, मद, मत्सर, अहंकार यांचा बळी आहोत. पण त्यामुळे परमेश्वरा तू आमच्यावर रागावू नकोस अशी विनवणी ती करते.

वन्हाडी स्त्री गरीब आहे, सोशिक आहे पण परमेश्वरावर तिची अगाध श्रध्दा आहे. कारण निसर्गाने केलेले नुकसान, पांढरपेशा वर्गांनी केलेले दुर्लक्ष यासाठी देखील ती या देवापाशी जाते इतरांचे दुःख आपले मानत ती म्हणते-

‘गोर गरिबाले किस्न कनेया तू पाव

तुझविन आमची कर्मकहानी कोनाले सांगावं’

असं कृष्णदेवाला सांगताना खोटी आश्वासने देणाऱ्या नेत्यांविषयी देखील ती सांगते-

‘मतदानाच्या येळी घरी करतील येरझारा

आशा देऊन निवडून येतील साधून घेतील डाव’

अशिक्षित वाटणारी ही स्त्री फारच दूरदर्शी आहे, चाणाक्ष आहे. पण परिस्थितीने मात्र गांजली आहे आणि या अवस्थेत केवळ ईश्वरच साह्य करेल असे तिला वाटल्याने ती त्यांच्याकडेच साह्य मागते आहे. म्हणूनच बऱ्याच वेळा काम धंदा करून, सासुरवास सहन करून ती पांडुरंगाचं नामस्मरण, त्याची भक्ति करते. यातून तिचा खरोखरच परमेश्वराकडे ओढा असल्याचे वाटते.

महादेव-पारावती म्हणजे शंकर पार्वती यांना वन्हाडमध्ये फार महत्व असल्याने त्यांच्याबाबत या वन्हाडी स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात गाणी म्हणताना

दिसतात. त्यांच्या ठायी या देवाचं स्थान उच्च आहे, आदराचं आहे. म्हणूनच या देवाच्या नावाने त्या सोळा सोमवारचे व्रत करतात. त्यावेळी पूर्ण श्रद्धेने व्रत करून घरातील सर्वांसाठी सुख समृद्धी चिंततात.

'पयला सोमवार धरते मावा बाप
दयी दुधरची अंघोयी शंकर झाले पाक'
'दुसरा सोमवार धरते मायी माय
दयी दुधाची अंघोयी शंकर नित न्हाय'
'आठवा सोमवार धरतं निरंकार
शंकर देवाची मिठाई वाटली भारोभार'

अशी गीतरचना करताना ती दिसते. या सर्व व्रतविधीतून परमेश्वर आपल्या पाठीशी राहावा हीच भावना व्यक्त होते.

'धाव वनी धाव वनी धाव ईश्वरा
येऊन मला साह्य होशी शिवशंकरा'

म्हणूनच त्यांच्या आशिर्वादाची ती सतत अपेक्षा करते. या महादेव पार्वती विषयी या गीतांत त्यांचे रूपवर्णन ती करते. वऱ्हाडमध्ये महादेवाला सार्वभौम देव मानत असल्यामुळे महादेवाबद्दल अनेक कथागीते सांगितली जातात. त्यातून महादेवाला कधी परमेश्वर मानून त्यांच्या महतीच्या कथा सांगतात तर कधी परमेश्वराला आपल्यापैकीच एक मानून त्याला सामान्य पद बहाल करतात. या दोन्हीही रूपात या वऱ्हाडी स्त्रियांनी महादेवाला गीतांतून प्रदर्शित केले आहे.

महादेवाबरोबर त्यांची पार्वती ही देखील सामान्य स्त्री बनून जाते. ही पार्वती सर्वच सामान्य स्त्रियांचे प्रतिनिधीत्व करते. मग कधी विहीरीवर पाणी भरते. कधी शेतात पेरणी करते. कधी स्त्रीसारखे मातृत्व तिला प्राप्त होते. त्यामुळे पार्वती इतर स्त्रियांमधीलच एक होऊन जाते.

‘गळावर गळ गळाखाली हीर
रेशमाचा दोर पानी ओळे गिरजा नार’
‘देवारे माया जयते लयीलायी गाऽ
मादेव पाराबती अस्त घाले गावोगावीऽ’

अशा प्रकारे या वऱ्हाडी स्त्रिया अनेक कथा, प्रसंग सांगून त्यांची आपल्या जीवनाशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न करतात. त्याचबरोबर प्रत्येक गोष्ट देवावर हवाला ठेवून करतात. परमेश्वराची कृपादृष्टी रहावी, सुख समृद्धी यावी, संसार सुखाचा व्हावा यासाठीच सारा खटाटोप केला जात असावा. पण या अशिक्षित, भोळ्या स्त्रीची श्रध्दा मात्र खरी असते. वऱ्हाडमधील स्त्रियांची ही गाणी पाहून त्यांचीही श्रध्दा खरी असल्याचे जाणवते. पण एक गोष्ट मात्र नक्की या देवदेवतांविषयक गीते लिहिताना, म्हणताना त्यांना फार मोठ मानसिक समाधान लाभत असाव. विधी उत्सव साजरे करण्याने त्यातील सहभागानेही मनाला मोठा विरंगुळा लाभत असावा. पण कोणत्याही कारणाने झालेली ही गीत निर्मिती तिच्या असाक्षर मनाची झेप दाखविते. या झेपेमध्ये वऱ्हाडची संस्कृती दाखविण्याचं सामर्थ्यही दिसते. पण या देवाला पुन्हा पुन्हा विनवणी करताना मात्र ती थकत नाही तर सतत म्हणते-

“कापूराची ज्योत लावतो अथून
कयलासीच्या राजा मले पावजो तथून”
“कापूराची ज्योत लावतो मनात
कयलासीच्या राजा मले पावजो वनात”

त्यातूनच तिला परमेश्वराविषयीची ओढ व्यक्त होते.

वऱ्हाडमधील स्थानिक देवदेवता सोडल्या तर राम-सीता यांच्या जीवनकथेवर वऱ्हाडी स्त्री गीतांनी बराच प्रकाश टाकला आहे असे दिसते. राम-सीता यांच्यावरील भक्तीपोटी, प्रेमापोटी त्यांचे जीवन कथन करण्याचा प्रयत्न या स्त्रिया करतात. यामध्ये राम-लक्ष्मण सीता त्यांचे बंधू भरत आई कौसल्या, कैकयी

यांच्याविषयी तसेच सीतेविषयी अनेक गोष्टी सांगतात. त्यांच्या जीवनातील अनेक घटनांचा त्या उल्लेख करतात. रामावर त्यांची फार श्रद्धा आहे म्हणूनच स्त्री म्हणते-

“रामलक्ष्मण दोन्ही कौसल्याबाईंचे

रामाचे घेता नाव होती उध्दार देहीचे”

या रामअवताराचा व एकूणच महाकाव्याचा स्त्रियांच्या मनावर प्रभाव पडल्याचे दिसते. त्यामुळे राम-सीता यांना स्त्री जीवनात अत्यंत मोलाचे स्थान आहे. आतापर्यंतच्या स्त्री गीतांच्या बदल एक अनुभव असा आहे की जे त्यांनी अनुभवलं, जे पाहिलं, दिसलं आणि जे त्यांच्या मनाला भावलं तेच त्यांनी त्यांच्या गीतांतून मांडलं आहे. त्यामुळेच हे देवदेवता त्यांचे आचरण हे स्त्री मनाला कुठेतरी भावलेलं आहे. म्हणून त्यांना राम-सीता या आदर्श पती-पत्नीबद्दल आदर वाटला असावा. रामासारखा पुरुषोत्तम त्यांना भेटला असावा, सीतेसारखी सखी भेटली असावी. यातूनच त्यांच्याबाबतचे अधिकाधिक चिंतन त्यांनी लोकगीतांतून केले असेल.

सीता ही तर देवता नसून आपल्यापैकीच एक आहे असे मानून तिच्या श्रीमंतीचे दर्शन स्त्री घडवते -

“सीताच्या तोळीयाची घळवन कोनाले येणार

रामाचा गुरुभाऊ इंद्रसभेचा सोनार”

तर कधी सीतेच्या रामाविषयीच्या प्रेमाचे दर्शन घडविते.

“राम लक्ष्मण चालले सळकीनं

रामाले आला घाम सीता पुसते पदरांनं”

पण अशा प्रेमळ सीतेलाही वनवास भोगावा लागला होता. पतीपासून दूर होण्याचा विरह सहन करावा लागला होता. राणी असतानाही वनात आयुष्य कंठावे लागले होते. हेच सीतेचे दुःख सामान्य स्त्रीचे दुःख बनून जाते त्यामुळे याचे चित्रण करताना या वन्हाडी स्त्रिया देखील भावविहल झाल्याचे दिसतात.

“सीताले सासूरवास कवाळ लावून

आले मायबाप बैरागी होऊन”

“सीता लळे झाळाझुळीले धरून

नेत्र भरले पान्यानं”

यातून सीतेच्या पदरी सामान्य स्त्रीचे दुःख असल्याने ही स्त्री सांगते. पतीचा विरह हा पत्नीसाठी फार मोठा असतो. वऱ्हाडी स्त्रीला या सीतेच्या माध्यमातून आपलेच दुःख मांडायचे आहे याची कल्पना येते.

“वनाच्या वाटी रथ करे घळघळ

राम अंतरले दूर सीता पाहे मांगपुळं”

“सीताबाई न्हाते वालाचा वास येते

रामचंद्र नायी घरी नगरी उदास वाटते”

अशा या विरहीनीने या वऱ्हाडी स्त्रियांच्या मनाचा कोपरा व्यापला आहे.

सीतेच्या आयुष्यातील उत्तरार्धात सीतेला सोसाव्या लागलेल्या अनंत यातना, दुःख वऱ्हाडी स्त्री सांगण्याचा प्रयत्न करते. कारण तिच्याही वाट्याला हेच दुःख आलेले असते म्हणून सीतेसारख्या देवतेशी जवळीक साधण्याचा ती प्रयत्न करते. सीतेचे काळीज पोखरून टाकणारे उद्गार स्त्री जीवनाची नश्वरता प्रकट करते.

“निरामया वनात गवताची केली सेज

आकोस बाळा निज संसाराची नाही बज”

“नदीच्या कराळी बाळ कोनाचं लळते

सीताले सासरवास थंड्या पाघ्यानं न्हानते”

हे सर्व सांगताना वऱ्हाडी स्त्री सीतेशी एकरूप झालेली दिसते म्हणूनच सीतेचे जीवनचित्रण हेच सामान्य स्त्रीचे जीवन चित्रण ठरते.

याबरोबरच महाभारतातील द्रौपदी, कृष्णाची राधा रूक्मिणी यांच्या विषयी स्त्री आपल्या गीतांतून मांडण्याचा प्रयत्न करते.

यावरून तिचा अध्यात्माकडे, देवदेवतांच्या जीवनाविषयीचा ओढा, आवड दिसून येते. कुटुंबाला सांभाळत, सासुरवास सहन करत तिने अध्यात्मालाही खूपच जवळ केलेले दिसते. अर्थात तिला यातून मानसिक समाधान, मानसिक आधार मिळत असणार यात काही शंका नाही. तसेच तिच्या दुःखी मनाला विरंगुळाही लाभला तो या गीतांमुळेच. म्हणूनच स्त्री जीवनात अध्यात्म आणि सांस्कृतिक घटकांना महत्त्वाचे स्थान आहे.

सण-उत्सव-गीते :-

सण, उत्सव साजरे करणे हा मानवी जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनला आहे. दैनंदिन जीवनातून काहीसा वेगळेपणा अनुभवण्यासाठी सण उत्सवांची मदत घेतली आहे. पण आता ही केवळ एक मदत नाही तर या सण-उत्सवांचं माणसांच्या जीवनात महत्त्वाचे स्थान निर्माण झाले आहे. त्यामुळे ती एक संस्कृतीच बनली आहे. वऱ्हाडमधील स्त्रीजीवनही याला अपवाद नाही. या ठिकाणी देखील वऱ्हाडी स्त्रिया भाऊबीज, संक्रांत, पोळा, पंचमी, दसरा, दिवाळी, होळी, गणपती उत्सव हे सण मोठ्या उत्साहाने साजरे करताना दिसतात. मग सण साजरे करण्याच्या पध्दती, रितीरिवाज यांचही त्या मनापासून पालन करताना दिसतात. सात्वीक, धार्मिक, श्रद्धाळू स्त्री रोजच्या कष्टप्रद कामातून वेळ काढून आपल्या भावना जपताना दिसते. आपला भक्तीभाव, पूजाअर्चा करून व्यक्त करताना दिसते. यातील फार थोडी गाणी, सण, विधीवेळी म्हटली जातात. बाकी सर्व गीते स्त्रिया जात्यावर बसल्यावर ओवीगीतांच्या माध्यमातून गातात. तेव्हा मात्र सुख-दुःखाच्या, आनंदाच्या भावना ती गीतांतून व्यक्त करते त्यावेळी ती म्हणते-

“भाऊबीज सन आला ग बाई

झाला आनंद सांगू मी काई

रोजी पुसते पाव्हने कोन

सिरकिरन भाऊ आले गं बाई

झाला आनंद सांगतो बाई''

असा आनंद व्यक्त करताना ती भावाच्या प्रेमापोटी कापूर, उटणं यापासून चंदनाचा पाट, चांदीचे ताट, पुरणाची पोळी या सर्वांची व्यवस्था करताना दिसते. जेवण, पानाचा विडा हाती देताना भावाने आणलेली चोळी जेव्हा हातात येते तेव्हा ती हर्षभरीत होऊन म्हणते

''सिरकिरन भाऊनं आनली चोई

आज माझी भाऊबीज झाली ग बाई''

सासरी गेलेली स्त्री भाऊबीजेची आतुरतेने वाट पाहत असलेली दिसते. कारण त्यावेळी माहेरचा पाठीराखा भाऊ तिला भेटणार असतो म्हणूनच स्त्रिया अशा सणांची वाट पहात असाव्यात.

तसेच काही गीतांमध्ये या वऱ्हाडी स्त्रिया कल्पकतेने रचना करतात की त्यातून त्या त्या सणांविषयी काहीतरी माहिती मिळते.

''दिवाळीचा दिवा। 'नागदिवाळी' होती धावा

नागदिवाळीचा रोडगा आली 'संक्रांत' कोडगा

संक्रांतीचे घेते सुगडं आली पुनव-दुधड

पुनवच्या आल्या ओंब्या 'शिमगा' लय झोंब्या''

अशी गीते वऱ्हाडमधील सण-उत्सवाची कल्पना देतात.

माहेराशी संबंधित सर्वच सणात या स्त्रिया आनंदाने सहभागी होतात. यामध्ये संक्रांत, दिवाळी, पंचमी, गौरी या सणांना माहेरी जाण्याची परवानगी मिळत असते. तिथेच ती हक्काने काही मागू शकते. पण जेव्हा माहेरी जायलाही मिळत नाही त्यावेळी ही स्त्री तक्रार करते-

''दिवाळीची चोळी संक्रातीले आली

बोलतो भाऊ बाई तारांबळ झाली''

असे हे सारे सण-उत्सव म्हणजे वऱ्हाडी स्त्रीचा फार मोठा विरंगुळा आहे. तसेच मानसिक समाधान मिळविण्याचा तो एक मार्गही असावा असे वाटते.

या सणांबरोबर वऱ्हाडमधील काही स्थानिक देव-देवतांची गाणीही येथे पाहायला मिळतात. यामध्ये मातामाय म्हणजे पृथ्वीमाता, धरणीमाता. ही मातामाय अन्नदाती आहे अशी तेथील स्त्रिया कल्पना करतात. त्याबरोबर 'गंगाबारूला माय' म्हणजे नदी होय. तिलाही येथे देवता मानले गेले आहे. तसेच 'इनामाय' म्हणजे 'सरस्वती' ही देखील एक देवताच आहे. या सर्व देवतांची वऱ्हाडमध्ये तसेच महाराष्ट्रात मंदीरे आहेत. या सर्व देवतांना या वऱ्हाडी स्त्रिया फारच पूज्य मानतात. त्यांच्या रूपगुणवर्णनाबरोबर त्यांचे महात्म्यही वर्णितात. आपला संसार सुखी व्हावा, सर्वांना सुख लाभावे ही भोळी आशाही ती करताना दिसते.

“माता कुकवाची मोठी लोभी

माता मायले वावु केला ताव, ठिव सुखी सारा गाव”

यावरून कृतज्ञपणे, अगदी प्रांजळपणे ती देवीकडे मागून मागून आपली भावना प्रकट करताना दिसते. या सर्व विवेचनातून 'वऱ्हाडी स्त्री' फारच श्रद्धाळू आहे, धार्मिक आहे, परोपकारी आहे तसेच सर्वांच्या सुख-दुःखाला आपलं मानणारी आहे याची खात्री पटते.

समारोप :-

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये 'वऱ्हाडी लोकगाथा' यातील संग्रहित स्त्री गीतांतील सांस्कृतिक आशयाच्या गीतांतून वऱ्हाडी स्त्रीचा जो सांस्कृतिक सहभाग दिसला तो सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये कौटुंबिक विधीगीते व सामाजिक विधी व उपासना गीते आहेत. कौटुंबिक विधीगीते यांच्याशी या वऱ्हाडी स्त्रिया अधिक जवळीक साधून असलेल्या दिसतात. त्यामध्ये लग्न, बारसं, डोहाळजेवण वगैरे संस्कारविधी येतात. स्त्रिया यामध्ये अगदी मनापासून सहभागी झालेल्या दिसतात. तसेच सामाजिक विधीतील सण, उत्सव यातही त्या तितक्याच सहभागी झालेल्या

दिसतात. त्यावेळी घेतलेले अनुभव, पाहिलेल्या घटना-प्रसंगाच्या द्वारे आपली मते, भावना त्या गीतांतून प्रकट करतात.

तसेच या स्त्रीगीतांमध्ये विविधता असल्याचेही दिसते. एकाचवेळी ती विठ्ठल-रुक्मिणी, राम-सीता, श्रीकृष्ण-राधा, गणपती, शंकर-पार्वती यांच्या विषयी श्रद्धाभाव प्रकट करताना दिसते. प्राचीन महाकाव्याबाबतचाही तिचा ओढा दिसून येतो. या सर्व विषयांना स्त्रियांनी गीतात सामाविष्ट करून घेतल्याने त्यांचा श्रद्धाभाव गीतांतून प्रकट झाला आहे. देवांविषयी अपार श्रद्धा असल्याने त्यांच्याविषयी स्त्रियांना जवळीक वाटते. त्यातूनच त्यांनी या देवदेवतांना मानवीपण बहाल केल्याचे दिसते. अलौकिक पातळीवरच्या देवदेवतांना लौकिकात आणण्याचा प्रयत्न त्या करतात व त्यातूनच आपल्या सुख-दुःखाचे दर्शन घडवितात त्यामुळे लोकगीतांतील हे चित्रण भावपूर्ण तर आहेच पण मनोहारीही आहे.

पुराणातील देवांपासून ग्रामदैवतापर्यंतच्या सर्व श्रद्धा या परंपराप्रिय आणि धार्मिक वृत्तीच्या स्त्रीने जोपासलेल्या व आपल्या साध्या सोप्या भाषेत व्यक्त केलेल्या दिसतात. जे जे मंगल आहे, पवित्र आहे त्याचा स्वीकार या स्त्रीमनाने केलेला दिसतो हेच वऱ्हाडी स्त्रीच्या सांस्कृतिक जीवनाचे विशेष येथे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पुढील प्रकरणात सर्व गीतांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन करणार आहे.

संदर्भ :-

१. 'वऱ्हाडी लोकगाथा', डॉ. प्रतिमा इंगोले, सोनल प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, २०००, पान नं. ९
२. 'मराठी स्त्री गीते', डॉ. शरद व्यवहारे, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, २ ऑक्टो. १९९१, प्रकरण ३ पान नं. १२५.